

व्यक्तिवृत्त अभ्यास पद्धती – नाविण्यपूर्ण शैक्षणिक संशोधन पद्धती

डॉ अमितकुमार शंकरराव गागरे

सहायक प्राध्यापक

आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा.

सारांश

व्यक्तिवृत्त अभ्यास पद्धतीचा उगम वैद्यकीय शास्त्रात झाला आणि समाजशास्त्र (Social Science) व सामाजिक कार्य (Social Work) या विद्याशाखांनी या पद्धतीचा स्वीकार केला. या पद्धतीचे संशोधन महत्त्व व मूल्यमापन महत्त्व शिक्षणशास्त्रांनाही जाणवले आणि शैक्षणिक संशोधनासाठी व मूल्यमापनासाठी एक संशोधन तंत्र म्हणून तिचा उपयोग होवू लागला. या पद्धतीचा उपयोग करत अनेक थोर शैक्षणिक, सामाजिक, तत्वज्ञ, समाज सुधारक विद्वानांचा अभ्यास केला जात आहे. काही शैक्षणिक संस्थांचा अभ्यासही झालेला आहे. विशिष्ट विद्यार्थी समूहाचाही अभ्यास या पद्धतीने करता येतो. बेशिस्त विद्यार्थी, शाळेत उशिरा येणारे विद्यार्थी, गळती झालेले विद्यार्थी, उच्च शिक्षित पालकाचे पाल्य, निरक्षर पालकाचे पाल्य, विशेष विद्यार्थ्यांच्या शाळा, शासन अनुदान घेणाऱ्या निवडक संस्था, शासन अनुदान न देणाऱ्या निवडक संस्था, मोलमजूरी करणाऱ्या पालकाचे पाल्य विद्यार्थी अशा अनेक घटकांचा अभ्यास करता येवू शकतो. या घटकांना शैक्षणिक व सामाजिक आधार आहे. त्यामुळे शैक्षणिक व सामाजिक मूल्यांच्या गुणवत्तेची पडताळणी करता येते. संस्थेचे विकास चित्र (Development Profile), विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादकीचे चित्र (Achievement Profile of Student) असे विविध घटक आणि घटना या पद्धतीच्या अभ्यासासाठी निवडता येतात.

The case study or case method involves the integration and use of comprehensive data about an individual as the basis for diagnosing and interpreting the behavior. The basic data of the case study are usually supplied from examinations of the individual by specialists such as psychologists, social workers, physician and teacher. The case study usually contains a description of the behavior of maladjustment, physical and health conditions based on an examination. Family background and history, early childhood, the mental capacity and educational achievements as revealed by tests and observational methods, the individual's personality, and efforts already made to improve the adjustments. Thus, the case study is a primary tool of evaluation in educational researches.

महत्वाचे शब्द – व्यक्तिवृत्त अभ्यास पद्धती, शैक्षणिक संशोधन व मूल्यमापन, शैक्षणिक संपादन

प्रस्तावना:-

व्यक्तिवृत्त अभ्यास पद्धतीचा उगम वैद्यकीय शास्त्रात झाला आणि समाजशास्त्र (डेल्टरश्र डलळशपलश) व सामाजिक कार्य (डेल्टरश्र थेंज्ञ) या विद्याशाखांनी या पद्धतीचा स्वीकार केला. या पद्धतीचे संशोधन महत्त्व व मूल्यमापन महत्त्व शिक्षणशास्त्रांनाही जाणवले आणि शैक्षणिक संशोधनासाठी व मूल्यमापनासाठी एक संशोधन तंत्र म्हणून तिचा उपयोग होवू लागला. या पद्धतीचा उपयोग करत अनेक थोर शैक्षणिक, सामाजिक, तत्वज्ञ, समाज सुधारक विद्वानांचा अभ्यास केला

जात आहे. काही शैक्षणिक संस्थांचा अभ्यासही झालेला आहे. विशिष्ट विद्यार्थी समूहाचाही अभ्यास या पद्धतीने करता येतो. बेशिस्त विद्यार्थी, शाळेत उशिरा येणारे विद्यार्थी, गळती झालेले विद्यार्थी, उच्च शिक्षित पालकाचे पाल्य, निरक्षर पालकाचे पाल्य, विशेष विद्यार्थ्यांच्या शाळा, शासन अनुदान घेणाऱ्या निवडक संस्था, शासन अनुदान न देणाऱ्या निवडक संस्था, मोलमजूरी करणाऱ्या पालकाचे पाल्य विद्यार्थी अशा अनेक घटकांचा अभ्यास करता येवू शकतो. या घटकांना शैक्षणिक व सामाजिक आधार आहे. त्यामुळे शैक्षणिक व सामाजिक मूल्यांच्या गुणवत्तेची पडताळणी करता येते. संस्थेचे विकास

चित्र (उर्गीशश्रेषिणीं झीषळश्रश), विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादकीचे चित्र (अलहळशीशाशपीं झीषळश्रशेष डींविशपीं) असे विविध घटक आणि घटना या पद्धतीच्या अभ्यासासाठी निवडता येतात.

व्यक्ती अभ्यास पद्धती (उरीश डींवू चशींहेव)

व्यक्तीवृत्त अभ्यास पद्धतीची वैशिष्ट्ये :-

१) अभ्यास घटक :- एक किंवा एकापेक्षा जास्त सामाजिक घटक, समूह किंवा घटना सर्व समावेशक अभ्यासासाठी निवडता येतात.

२) निवडलेल्या घटकाचा सखोल अभ्यास :- निवडलेल्या घटकाचा सखोल तपशीलाने व अतिशय बारकाईने अभ्यास केला जातो. त्यामुळे त्या घटकाच्या नैसर्गिक इतिहासाचे निश्चितीकरण करून त्याबाबतची पुरेशी माहिती मिळविण्यासाठी व त्यावरून अचूक निष्कर्ष काढण्यासाठी बराच मोठा कालावधी लागतो.

३) एकात्मिक समग्र अभ्यास :- घटकाचा सर्व अंगांनी पूर्ण अभ्यास केला जातो. त्या घटकामध्ये गुंतागुंतीच्या बाबी एकात्मिकपणे समग्रित्या समजावून घेतल्या जातात.

४) गुणात्मक अभ्यास :- अभ्यासाचा दृष्टीकोन संख्यात्मक नसून गुणात्मक असतो.

५) घटकामधील घटनांचा आंतर-संबंध :- प्रासंगिक घटनांच्या परस्पर आंतर-संबंधाची माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न असतो.

६) घटकाचा प्रत्यक्ष अभ्यास :- संबंधीत सामाजिक घटकाचा वर्तन आराखडा अप्रत्यक्षपणे किंवा अमूर्तपणे न अभ्यासता प्रत्यक्षपणे अभ्यासला जातो.

७) घटक ज्ञानाचे सामान्यीकरण :- मिळालेल्या माहितीच्या आधारे आवश्यकता वाटल्यास उपयुक्त परिकल्पना मांडून त्या तपासता येतात. त्यामुळे त्या घटकाच्या ज्ञानाचे सामान्यीकरण करणे शक्य होते.

व्यक्तीवृत्त अभ्यास पद्धतीची गृहीतके :-

१) व्यक्तीच्या स्वभावातील एक समानता :- दोन किंवा दोन पेक्षा जास्त अनेक व्यक्तीमध्ये अनेक प्रकारचे भेद असले तरी त्यांच्या काही वर्तन आराखड्यात बरेच साम्य आढळते. वर्तन आराखड्यातील ही एक समानता गृहीत धरलेली असते.

२) व्यक्तीच्या प्रतिसादाची एक समानता :- वेगवेगळ्या स्तरातील आणि वेगवेगळ्या व्यक्तीच्या वर्तनात अनेक बाबतीत

एक समानता असते. विशिष्ट परिस्थितीत त्यांचे प्रतिसाद ठराविक असतात.

३) सामाजिक परिस्थितीत एक समानता :- ज्या सामाजिक परिस्थितीत व्यक्ती कार्य करते अशा दोन किंवा दोन पेक्षा जास्त सामाजिक परिस्थितीमध्ये एक समानता असते.

४) घटकाचा नैसर्गिक इतिहास :- घटकाच्या नैसर्गिक इतिहासाचा अभ्यास गृहीत धरलेला असतो.

५) घटकाचा सर्व समावेशक अभ्यास :- निवडलेल्या संबंधित घटकाचा सर्व समावेशक अभ्यास गृहीत धरलेला असतो.

व्यक्तीवृत्त अभ्यासाची कार्यपद्धती :-

१) सामाजिक घटकाच्या सद्यस्थितीची ओळख - व्यक्ती अथवा सामाजिक घटकाची सद्यस्थिती प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे किंवा मापनाद्वारे ठरवून अभ्यास घटक समजून घेणे. यासाठी संशोधकासह (उरींरश्र) निरीक्षण आणि वरवरच्या वर्णनाच्या पुढे जाणे अपेक्षित असते. घटकाच्या भौतिक परिक्षणाशिवाय मानसशास्त्रीय मूल्यमापन तंत्र वापरून घटकाची सर्व साधारण क्षमता, पातळी व भावनिक परिपक्वता (पॅंळेपरश्र रींीळ्ळू) ठरविणे आवश्यक असते. त्यासाठी प्रमाणित साधनांचा उपयोग करता येतो. उदा. बाळू गुन्हेगाराचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाला त्या बालकांच्या सद्यस्थितीचे निरीक्षण करावे लागते. यामध्ये त्याचे शारीरिक, बौद्धिक व अबौद्धिक बाबींचे मूल्यांकन करावे लागते. त्यासाठी विविध चाचण्यांचा उपयोग करता येतो.

२) सामाजिक घटकाचा पूर्व इतिहास ठरवून परिकल्पना मांडणे :- भूतकालीन घटनांच्या आधारे किंवा तत्सम इतर घटकाच्या आधारे उपयुक्त परिकल्पना किंवा परिकल्पना संच मांडणे, घरातील अपर्याप्त वातावरण, शाळेतील अभ्यासाचा दर्जा, निम्न दर्जाची मानसिक क्षमता व इतर बाबी, बालगुन्हेगारीस कारणीभूत ठरतात असा विचार करून संशोधक परिकल्पना मांडतो.

३) परिकल्पना पडताळणी :- मांडलेल्या परिकल्पनेचे परीक्षण करण्यासाठी संशोधक आवश्यक ती माहिती संकलित करतो.

४) घटकाचे निदान :- परिकल्पनेच्या परीक्षणातून अभ्यास घटकाचे निदान काढणे व उपचारात्मक योजना सुचविणे.

५) उपचारात्मक योजनेचे अनुधावण :- उपचारात्मक कार्यवाही होत असताना अभ्यास घटकाचे पुर्नपरीक्षण करणे व घटकांमध्ये

होणाऱ्या बदलाचा अभ्यास करणे. बदल जर धनात्मक असतील तर निदान अचूक असते.

शैक्षणिक संशोधन कार्यपद्धती :-

सामाजिक संशोधन कार्यपद्धतीमध्ये आवश्यक बदल करून व्यक्तीवृत्त अभ्यास पद्धती वापरून शैक्षणिक संशोधन कार्यपद्धती संशोधकास ठरविता येते. सर्वसाधारणपणे संशोधक या पद्धतीच्या अभ्यास तंत्रासाठी एखाद्या थोर शिक्षणवेत्त्याची निवड करतात. त्याचे शैक्षणिक कार्य व शिक्षण क्षेत्रात त्यांनी दिलेले योगदान यावर संशोधकाचा भर असतो. त्याचबरोबर वाव असल्यास व संशोधन विषयाच्या व्याप्तीमध्ये शक्य असल्यास त्या थोर व्यक्तीच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व इतर शैक्षणिक अंगाचाही संशोधक विचार करतात. व्यक्तीवृत्त अभ्यास पद्धती तंत्राचे स्वरूप विचारात घेवून शैक्षणिक संशोधनासाठी खालीलप्रमाणे कार्यवाही संशोधकास करता येते.

१) निवडलेल्या थोर व्यक्तीचा जीवन इतिहास किंवा निवडलेल्या शैक्षणिक घटकाची संपूर्ण पार्श्वभूमी संशोधकास निश्चित करावी लागते. यामध्ये भूतकालीन घटना व वर्तमान स्थिती या बाबींचा समावेश असतो.

२) या माहितीच्या आधारे प्राप्त करावयाच्या माहितीचे स्वरूप कोणत्या प्रकारची माहिती सामग्री प्राप्त करावयाची आहे व प्राप्त करता येणे शक्य आहे याचे नियोजन संशोधकास काळजीपूर्वक करावे लागते. माहितीच्या स्वरूपावरून परिकल्पना मांडता येणे शक्य आहे किंवा शक्य नाही याचा निर्णय संशोधकास घ्यावा लागतो कारण परिकल्पना मांडल्यानंतर तिच्या परिक्षणासाठी कोणत्या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा अथवा तार्किकतेचा उपयोग करता येईल याचाही विचार संशोधकास करावा लागतो.

३) माहिती मिळविण्यासाठी सुयोग्य साधनांचा विचार करणे, व्यक्तीवृत्त अभ्यास पद्धती तंत्रामध्ये माहिती प्राप्त करून घेण्यासाठी ग्रंथालयाचा उपयोग महत्त्वाचा ठरतो. उपलब्ध संकलित अभिलेख मिळविणे आवश्यक असते. वर्तमान काळातील माहिती मिळविण्यासाठी निरीक्षण तंत्र, मुलाखत सूची, मतावली, प्रश्नावली या साधनांचा उपयोग करता येतो.

४) प्राप्त केलेल्या माहितीचे संकलन करणे :- परिकल्पना मांडली नसल्यास संख्यात्मक माहितीसाठी शेकडेवारी, प्रमाणगुणोत्तर यासारख्या सांख्यिकी तंत्राचा उपयोग करता येतो.

आलेखासाठी वर्तुळाकृती आलेखाचा (Pie Diagram) उपयोग होतो.परिकल्पना मांडली असल्यास सदरहू संशोधन गुणात्मक असल्यामुळे प्राप्त झालेली मापने अपरिमेय (Non Parametric) असतात. त्यामुळे परिकल्पना परिक्षणासाठी अपरिमेय परिक्षक (Non Parametric Test) वापराव्या लागतात. त्यासाठी Best John and Kahn James यांनी Chi Square Test, सुचविली आहे. प्राप्त केलेल्या माहितीचे स्वरूप लक्षात घेवून या परीक्षणाची निवड करावी अन्यथा योग्य तार्किकता वापरावी.

व्यक्तीवृत्त अभ्यास पद्धतीचे फायदे :-

१. सखोल अभ्यास पद्धती असल्यामुळे निवडलेल्या घटकाची समग्र व सर्वांगीण माहिती मिळते.
२. व्यक्तीच्या विशिष्ट वर्तन आराखड्यामुळे त्या व्यक्तीच्या किंवा घटकाच्या जीवन समस्या व प्रेरणा कळतात.
३. सामाजिक घटकाच्या नैसर्गिक इतिहासाची आणि त्यामधील आंतर-संबंधाची व बाबीची माहिती संशोधकास मिळविता येते.
४. समर्पक परिकल्पना मांडण्यासाठी या पद्धतीचा उपयोग होतो व त्यामुळे अभ्यासलेल्या सामाजिक घटक ज्ञानाचे सामान्यीकरण करता येते.
५. भूतकालीन घटनाची माहिती होते, वर्तमानावर त्याचा झालेला परिणाम समजतो.
६. संशोधकाचा संशोधन अनुभव वृद्धिंगत होतो आणि त्यामुळे त्यांची विश्लेषण क्षमता व कौशल्य वाढते.
७. सामाजिक बदलाच्या अभ्यासासाठी मदत होते. तपशीलवार बारकाईचा अभ्यास असल्यामुळे सामाजिक बदलाची अचूक माहिती मिळते.
८. रोगनिवारक पद्धती आहे, व्यवस्थापन व प्रशासन अभ्यासासाठी उपयुक्त.

व्यक्तीवृत्त अभ्यास पद्धतीच्या मर्यादा :-

व्यक्तीवृत्त अभ्यास पद्धतीला अनेक मर्यादा आहेत. काही महत्त्वाच्या मर्यादा खालील प्रमाणे:-

१. ही पद्धती बऱ्याच गृहीतकांवर आधारित आहे. सर्वच गृहीतके त्यावेळी यथार्थ असतील असे नाही त्यामुळे मिळविलेली माहिती शंकास्पद असण्याची शक्यता असते.

२. अभ्यासावयाच्या सामाजिक घटकाची संपूर्ण माहिती संशोधक मिळवू शकेलच याची खात्री नसल्याने विश्वसनीय निष्कर्ष राहत नाही.
३. या परिस्थितीमध्ये नमुना निवडीला वाव नसतो त्यामुळे उपलब्ध मर्यादीत घटकांचा विचार करावा लागतो.
४. निष्कर्षामध्ये व्यक्तीनिष्ठता मोठ्या प्रमाणात असण्याची शक्यता असते.
५. घटक ज्ञानाचे सामान्यीकरण त्या घटकापुरतेच मर्यादीत असते. ते इतर घटकांना लावता येईलच असे नसते.
६. या अभ्यास पद्धतीतून प्राप्त झालेल्या निष्कर्षाची किंवा परिणामाची अनुभवजन्य अभ्यासाद्वारे सत्यासत्यता पडताळता येणे शक्य नसते.
७. व्यक्तीवृत्ती अभ्यास करण्यासाठी मानसशास्त्रज्ञ, शारीरिक शास्त्रज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ते, शिक्षक, पालक यांची मदत घ्यावी लागते. त्यामुळे संशोधन करताना संशोधकावर मर्यादा येतात.
८. खर्चिक व वेळखावू पद्धती आहे.
व्यक्तीवृत्त अभ्यास संशोधन पद्धतीस मर्यादा असल्या तरी ही पद्धती फायदेशीर आहेत. त्यामुळे अनेक विद्याशाखामध्ये ही पद्धती संशोधनासाठी वापरली जात आहे, विशेषतः समाज शास्त्रासाठी ही पद्धती मोठ्या प्रमाणात उपयुक्त ठरली आहे. वर्तमान माहिती तंत्रशास्त्राच्या ज्ञानामुळे आणि संख्याशास्त्रीय तंत्राच्या विकासामुळे या परिस्थितीद्वारा केवळ गुणात्मक माहिती मिळविण्याऐवजी संख्यात्मक माहिती मिळविणेही संशोधकास शक्य झालेले आहे. त्यामुळे अभ्यासामध्ये ही पद्धती दिवसेंदिवस संशोधनप्रिय होवू लागलेली आहे.

सामग्री संकलनाची साधने :-

संशोधनातून अंतिम निष्कर्ष काढण्यासाठी आधार सामग्री आवश्यक असते. ही आधार सामग्री प्राप्त करण्यासाठी विविध प्रकारची तंत्रे व पद्धती वापरल्या जातात. या तंत्राचे व पद्धतीचे म्हणजेच मूल्यमापनाच्या साधनांची यादी, वर्गीकरण, पुढे दिलेली आहे.

अ) प्रतिसादकास प्रश्न विचारून माहिती घेण्याची साधने :-

- १) प्रश्नावली

प्रश्नावलीस प्रतिसाद देण्यासाठी पुरेसा कालावधी देवून प्रतिसादासाठी आवश्यक विचार प्रक्रिया, प्रामाणिकपणा, मानसिक स्थिती यांची सोय करणे शक्य आहे. संशोधकाने पुरविलेल्या प्रश्नावलीस प्रतिसादकांनी लिखित स्वरूपात प्रतिसाद दिल्याने आधार सामग्रीची संप्रमाणता वाढते. प्रश्नावलीची व्याप्ती विस्तृत ठेवून मोठा आणि प्रतिनिधीक न्यादर्शाचा वापर करणे शक्य होते.

२) शोधिका

३) पडताळा सूची

४) पदनिश्चयन श्रेणी

५) गुणांक पत्रिका

६) मतावली

७) मुलाखत

“व्यक्तीचे अनुभव, भावना, मते, विचार याविषयीची माहिती मुलाखती संपर्काद्वारे मिळू शकते.” त्यामुळे मुलाखती सारखे दुसरे उपयुक्त साधन नाही. पूर्व नियोजित मुद्यावर आधारित प्रश्नांना प्रयोज्याने दिलेल्या उत्तरांद्वारे वैध व विश्वसनीय माहिती मिळविण्यासाठी समोरासमोर बसून केलेले संभाषण म्हणजे मुलाखत होय.

ब) निरीक्षण.

क) समाजमिती.

ड) मानसशास्त्रीय कसोट्या :-

१) प्राविण्य कसोटी

२) अभियोग्यता कसोटी

३) बुद्धिमत्ता कसोटी

४) अभिरूची शोधिका

५) व्यक्तिमत्त्व शोधिका.

The case study or case method involves the integration and use of comprehensive data about an individual as the basis for diagnosing and interpreting the behavior. The basic data of the case study are usually supplied from examinations of the individual by specialists such as psychologists, social workers, physician and teacher. The case study usually contains a description of the behavior of maladjustment, physical and health conditions based on an examination. Family background and history, early childhood, the mental capacity and educational achievements as revealed by tests and observational

methods, the individual's personality, and efforts already made to improve the adjustments. Hence case study method is very important and useful research method in educational researchs.

संदर्भ सूची :-

- १) मुळे रा. शं., उमाठे वि. तु. (१९८७) शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे; नागपूर, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
- २) भिताडे वि. रा. (१९९९) शैक्षणिक संशोधन पद्धती : पुणे, नूतन प्रकाशन.
- ३) घोरमोडे के. यू., घोरमोडे कला. (२००८) शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे : नागपूर, विद्या प्रकाशन.
- ४) साळी व. झा. (फेब्रुवारी २००८) व्यक्तिकृत अभ्यास पद्धती एस.एस.बी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन येथे राज्यस्तरीय चर्चासत्रात वाचलेला पेपर, श्रीरामपूर.
- ५) सोनवणे एस. (फेब्रुवारी २००८) व्यक्ति अभ्यास पद्धती एस. एस. बी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन येथे राज्यस्तरीय चर्चासत्रात वाचलेला पेपर, श्रीरामपूर.
- 6) Vashist S.R. (1993) Perspectives in Measurement and Evaluation in Education, New Delhi, Anmol Publication.

- 7) Best J. B. & Khan J. V. (2008) Research in Education : New Delhi, Pearson Education.
- 8) Chandra S. S. & Sharma R. K. (1997) Research in Education : New Delhi, Atlanti Publication.
- 9) Kothari C. R. (1997) Research methodology methods and techniques : Wishwa Publication.
- 10) <http://www.casestudymethod.com>
- 11) <http://www.snovxballsamplingmethod.com>
- 12) <http://www.tools&techniquesofdatacollection.com>

